МІЖНАРОДНИЙ ЦЕНТР
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
Товариство з обмеженою відповідальністю

01135, м. Київ, вул. Жилянська, 148, E-mail: intercultureheritage@gmail.com Код ЄДРПОУ 41234485

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

КОМПЛЕКС СПОРУД ФОРТЕЦІ СВЯТОЇ ЄЛИСАВЕТИ
ШТАБНИЙ КОРПУС ФОРТЕЦІ СВЯТОЇ ЄЛИСАВЕТИ, 1801 РОКУ

м. Кропивницький, вул. Святослава Хороброго, 3-а

Київ – 2021

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Дана історична довідка складена на в рамках розробки облікової документації на будівлю-пам'ятку «Штабний корпус» фортеці Святої Єлисавети для подальшого включення у встановленому законодавством порядку до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Історична довідка розроблена згідно з Методичними рекомендаціями щодо розроблення історичних (історико-архітектурних) довідок, затверджених Міністерства культури і туризму України від 02.11.2009 № 956/0/16-09 «Про затвердження методичних рекомендацій».

В історичній довідці наводяться дані щодо історії створення та функціонування фортеці Святої Єлисавети, матеріали будівельної еволюції будівель, в історії міста, пов'язані з функціонуванням названої фортеці.

Будівля-пам'ятка «Штабний корпус» є складовою «Комплексу фортеці Святої Єлисавети» та розташована по вулиці Святослава Хороброго (колишня назва – вулиця Ушакова), 3-а в м. Кропивницький.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

У зв'язку із загостренням російсько-турецької війни, Росія приймає рішення створення оборонної лінії – Нової Сербії та будівництва фортеці в межах володінь південних українських земель.

Із заснуванням Нової Сербії все місцеве населення мусило звільнити землі, наділені чужинцям. Це розпорядження царського уряду стосувалось не тільки козаків і селян, а й поміщиків. Щоб утримати виселене населення від переходу до запорожців або в Польщу, 1753 р. було засновано Козачий Слобідський полк. Йому відмежували землі між Новою Сербією й запорозькими володіннями, 20 верст завширшки, і, таким чином, Нова Сербія дістала заслон з боку Запорожжя. Слобідський полк як крайній авангард, висунутий проти Запорожжя, весь час проводив проти нього боротьбу, і крок за кроком просувався вглиб його земель. [1]Головним адміністративним і господарським центром Слобідського полку стала фортеця Святої Єлисавети.[2]

Фортеця Святої Єлисавети споруджена відповідно до особистої вказівки, тобто указу, імператриці Єлисавети Петрівни від 11 січня 1752 року для захисту російських кордонів із півдня та розширення земель Російської імперії. Назву фортеця отримала на честь матері Іоанна Хрестителя Святої Єлисавети, яку цариця вважала своєю покровителькою. На засіданнях 21 березня й 1 квітня 1753 р. Сенат затвердив місце будівництва фортеці на р. Інгулі між устями р. Грузької, або Тури й р. Кам'янистої Сугоклеї, за 4 кілометри від Новосербського кордону.

Фортеця була закладена генерал-майорами А.І. Глєбовим та І.С. Хорватом 18 червня 1754 року.

Відповідно до креслення датованого 26 червня 1754 року, в легенді до якої прописаний перелік об'єктів, запланованих під будівництво в середині фортеці. У легенді кожний об'єкт будівництва позначений латинськими літерами. Сама ж форма фортеці представлена у вигляді правильного шестикутника бастіонних фронтів з шістьма равелінами попереду куртин. Цитадель на плані обведена сухими ровами, захищеним шляхом з плацдармами та гласисами, розділеними на шість полігонів. Плац твердині оточений чотирикутними кварталами, вісім з яких додатково розділені на сектори. У

---

[1] Полонська – Василенко Н. Д. Історія України у двох томах. Т. 2. – К., 1995.

[2] Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., «Наукова думка», 1984.

центрі плацу позначено церкву (літера А), яка є центральним об'єктом плану фортеці. Церква та квартали підписані великими латинськими літерами, значення яких розкрите в легенді.[3]

Оборонний потенціал фортеці полягав у її глибоко продуманому плані захисту від нападу ворога. Внутрішня лінія оборони (власне фортеця) складалась із земляних валів висотою 14 метрів (разом із глибиною сухих ровів) у формі правильного багатогранника й мала шість бастіонів, що мали свою назву: Святого Петра, Святої Катерини, Святого Олексія, Святого Архангела Михайла, апостола Андрія Первозваного, Святого Олександра Невського. Цитадель на бастіонах була оснащена брустверами з дерев'яного частоколу та гарматами.

Зовнішня лінія оборони складалась із 6 равелінів, що також мали свої назви: Святої Анни, Святої Наталії, Святого Федора, Святого Миколи, Святого Іоанна Предтечі, Святих Преподобних старців Печерських. Рови навкруг насипу збільшували висоту валів і ніколи не заповнювались водою.

Лінія насипів була ломаною, тому зі стін фортеці легко було вести перехресний вогонь по супротивнику. Перед фортецею ще розміщувалась додаткова система форпостів, що дозволяє зробити висновок, що це укріплення було майже неприступним. Про це також свідчить і той факт, що кримський хан Керим-Гірей у 1769 році підійшовши до фортеці, взяв її в облогу, але не наважився штурмувати і відійшов, зруйнувавши села.

У середині фортеці, у бастіонах було побудовано арсенали й порохові погреби, поряд із ними розміщувались казарми, провіантські магазини, гарнізонна канцелярія, гостинний двір, військові склади, генеральські та бригадирські будинки, штатські та оберофіцерські двори, лазарети, гауптвахта та інші будівлі.

Запроектовані ж квартали в основному зводилися дерев`яними одноповерховими скромними за оздобленням будинками. Тільки високі дахи, мансардні поверхи над входом та галереї з тонких дерев'яних колон надавали їм колоритність. Найбільш привабливим був будинок з 14 кімнат, у якому зупинявся Новоросійський генерал-губернатор, князь Г.О Потьомкін. Пізніше в ньому зупинялися дипломати, що проїжджали через фортецю. Будинок був П-

---

[3] Чорний О. План фортеці Святої Єлисавети від 26 травня 1754 року як джерело з історії твердині.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chornyi_Oleksandr/Plan_fortetsi_sviatoi_Yelysavety_vid_26_travnia_1754_roku_iak_dzherelo_z_istorii_tverdyni.pdf?

подібним у плані, оздоблений галереєю між ризалітами з боку двору і тісно розставленими отворами на головному фасаді.

Особливо виділялось на Соборній площі адміністративне приміщення. Прямокутне в плані, з усіх боків обнесене галереєю, посередині мало триярусну вежу, завершену банею. Церква та цей будинок прикрашали головну площу внутрішньої забудови фортеці Заїхати до фортеці можна було по дерев'яних містках тільки через троє воріт: Троїцькі (головні), Пречистенські, Всесвятські.

Таким чином, фортеця Святох Єлисавети була найбільш потужним земляним укріпленням у центрі 3-рівневої системи російської оборони від кримських татар і Туреччини. Це обумовило наділення коменданта фортеці особливими повноваженнями, до яких належали: контроль за виходом козаків із земель Військових, постачання їх товарами з України, митний контроль, певна дипломатична самостійність у стосунках із Польщею та Туреччиною тощо.

Роботи з будівництва фортеці тривали до 12 жовтня 1754 року. Оскільки про її зведення дізналися турки, про що заявили Росії протест. Росія порушила умови Бєлградського договору 1739 року за яким Росія не мала права будувати фортеці поблизу кордонів з турецькими володіннями. У зв'язку з цим роботи в фортеці були припинені.

У 1755 році до фортеці з оглядом прибув турецький інспектор Девлет Алі Саіт Агу та зустрівся з першим комендантом фортеці генерал-майором О.І. Глєбовим. У такому недобудованому стані фортеця простояла до 1756 року.

У 1757 році роботи з будівництва фортеці були поновлені. Однак знову були зупинені і відновлені у 1763 році. Загальна територія фортеці становила 57 гектарів.

Фортеця була важливим стратегічним пунктом, одним з оплотів російського панування на південно-українських територіях у другій половині XVIII століття. Протягом 1753–1764 років фортеця була місцем перебування вищого російського командування на півдні України. Також, фортеця була важливим адміністративним центром регіону, центром Нової Сербії та Новослобідського козацького, згодом Єлизаветградського пікінерного, полку.

Окрім того, фортеця була дуже важливим центром управління регіоном, у ній розміщувалися комендантська, згодом гарнізонна канцелярія та канцелярія Новослобідського полку. Комендантська канцелярія почала працювати ще до заснування фортеці. А восени 1752 року, приблизно за рік до початку будівництва фортеці, був призначений її комендант, який до моменту

зведення фортеці мав розміщуватися в місті Архангельському.[4]

На початку спорудження фортеці будівлі на її території були дерев'яними та проіснували до кінця XVIII століття. У 1798 році були розроблені креслення мурованих казарм Єлисаветградською командою інженерів. Вказані креслення були затверджені Державною військовою колегією від Артилерійської експедиції.

1774 року був укладений Кучук-Кайнарджийський мир. З цього часу фортеця втратила своє стратегічне значення у зв'язку з перенесенням південних кордонів ближче до берегів Чорного моря. Рескриптом імператриці Катерини II від 10 лютого 1784 року на ім'я генерал-фельдмаршала князя Г.О. Потьомкіна було повідомлено, що фортеця Святої Єлисавети перетворена на *«внутренний город... так как по своему положению в середине государства крепостью считаться не может»*.

Деякі архівні джерела свідчать про розміщення військового шпиталю при фортеці Святої Єлизавети, а також документи князя Г.А. Потьомкіна, які відносяться до періоду підготовки до нової війни з Туреччиною. В зв'язку з початком нової російсько-турецької війни 1787-1791 років, у фортеці Святої Єлизавети був організований генеральний шпиталь. Це була ініціатива князя Г.А. Потьомкіна, армія якого в 1788 р прямувала до Очакова.[5].

В 1784 році фортеця була роззброєна й формально "...обращена во внутренний город", оскільки після входження Криму до складу Російської імперії, вона втратила стратегічне значення прикордонної фортеці. Але фактично вже протягом першого десятиліття свого існування фортеця Святої Єлисавети разом із своїм форштадтом набула ознак міста, що знайшло своє відображення в графіці герба міста Єлисаветграда, затвердженого 6 серпня 1845 року, який включає в себе зображення фортеці і дату початку її будівництва (1754 рік).

У 1794 році тут ще утримувалося 162 гармати, які обслуговувалися 277 артилеристами. Повне скасування фортеці відбулося 15 березня 1805 року. Фортечний гарнізон було розформовано. А в казармах ще протягом багатьох років розміщувався нестройовий батальйон – три роти інвалідів. В різні роки

---

[4] Центральний державний історичний архів давніх актів (м. Київ). – Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. – Оп. 1. – Спр. 2158.

[5] 6. Якубова Т. «Архив крепости Св. Елизаветы» о русско-турецкой войне. 1787-1791 гг. и крепости Очаков (по материалам Института рукописей НБУВ) / Татьяна Якубова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2013. – С. 322-328.

фортецю відвідували Г.О. Потьомкін, Н.А. Румянцев-Задунайський, О.В. Суворов, М.І. Кутузов. За часів Кримської війни 1853-1856 роках в будівлях фортеці було розміщено лікарню, в якій працював відомий лікар М.І. Пирогов.

Комплекс будівель фортеці Святої Єлисавети був споруджений інженером-полковником Менцеліусом. В кінці XVIII століття тут був розквартирований Бугський кінно-єгерський полк під командуванням М.І. Кутузова.

У 1777-1823 роки при фортеці Святої Єлисавети працював військовий шпиталь, який 17 січня 1823 року передали міському самоврядуванню *«Вісім кам'яних і дві дерев'яні одноповерхові будівлі, які займає міська лікарня і при них дерев'яний літній барак для хворих, зі службами, знаходяться у фортеці Св. Єлисавети. Передані казною місту у 1823 році у поганому стані. Літній барак для хворих побудований у 1846 році, на що витрачено 1700 руб. У 1883 і 1884 роках збудований новий корпус для чоловічого відділення, який обійшовся у 13 980 руб. У 1889 році збудована кам'яна каплиця для виносу покійників, вартістю у 2072 руб. У 1891 році збудовано нову дерев'яну будівлю під залізним дахом, для жіночого відділення. Згаданий літній барак у 1892 році був замінений новим, будівництво обійшлося у 2835 руб. 59 коп. Будівля для заразних хворих дерев'яна, покрита залізом, побудована у 1893 році, обійшлася у 9322 руб»*.

Зберіглося більше двох десятків креслень будівель, які у різні роки споруджували на території фортеці Святої Єлисавети, і які входили до комплексу міської лікарні. На жаль, більшість будівель не збереглися, що входили до комплексу міської лікарні. Нині із приміщень, які були споруджені до 1917 року, на території нинішньої лікарні тільки чотири: адміністративний корпус, лабораторно-рентгенівський корпус, терапевтичний корпус, харчоблок. (іл. 6)

Датою будівництва будівлі «Штабний корпус» зазначається 1800 рік є досить малоймовірним, оскільки на цей час фортеця вже давно втратила свою військову роль. Ймовірно будівля відноситься до другої половини 1750-х років.

В 1820-1839 роках на будівлях, розташованих на території фортеці, були проведені роботи з капітального ремонту. В кінці XIX-на початку XX століття будівлі в черговий раз зазнали перебудов. Зокрема, на одному з корпусів міської лікарні згідно із кресленням *«Фасад и план каменного флигеля городской больницы в г. Елисаветграде, предлагаемый к капитальному исправлению»* пропонувалася капітальна перебудова. Очевидно, якась будівля уже існувала на той час, а точніше 7 березня 1842 року, і її збиралися

перебудувати. Підписав креслення генерал-ад'ютант граф Клейнміхель. (іл. 7)

Граф Клейнміхель з 1835 року був директором департаменту військових поселень і завідував інспекторським департаментом Військового міністерства. На початку 1842 року він виконував обов'язки військового міністра.

Сьогодні в будівлі «Штабний корпус» розміщено корпус № 1 міської лікарні. На плані цього будинку за 1842 рік повздовжній коридор, з якого двері ведуть до палат, то пізніше була зроблена прибудова вздовж будівлі з іншого боку коридору, і там, де з коридору були вікна на вулицю, стали двері до палат (іл. 7).

За результатами проведених додаткових науково-дослідних робіт, зокрема, на підставі дослідження архівних матеріалів у Російському Державному Військово-історичному архіві (у 2003 році), зроблені деякі уточнення щодо датування та назви будівель фортеці Святої Єлисавети. Дата будівництва казарм 1754 рік, що вказана у переліку, затвердженому постановою РМ УРСР від 24.08.1963 року № 970, не відповідає дійсності, оскільки це дата початку зведення фортеці Святої Єлисавети.

Дату спорудження казарм точно встановити не вдалося. Однак, на Генеральному плані фортеці 1804 року позначені військові будівлі з офіційною датою будівництво «1801 р.».

Сьогодні в більшості будівель фортеці розміщена центральна міська лікарня Кропивницької міської ради, зокрема, в будівлі колишнього штабного корпусу розміщено адміністративний корпус лікарні. «Штабний корпус» виконує роль рядового об'єкта у складі комплексу споруд фортеці Святої Єлисавети та розташований у південній частині фортеці в межах земляних укріплень.

«Штабний корпус» являє собою одноповерхову мурована будівлю прямокутної в плані форми. Первісно будівля використовувалася за військовим призначенням, деякі приміщення використовувалися із житловою функцією. Внутрішнє планування вирішено за принциповою класицистичною схемою. Розпланувальний тип споруди є дворядним, змішаним. Фасади виконано у стриманому класицистичному дусі з мінімальним оздобленням у вигляді профільованого карнизу. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах з горищем. Стіни зведені з блоків вапняку та цегли.

Розміри будівлі: довжина – 28,85 м, ширина – 13,50 м та висота 6,9 м.

В 1839 році на будівлі колишнього штабного корпусу був проведений капітальний ремонт. А також, внаслідок реконструкції, що відбувалася в 1950-х роках з метою пристосування приміщень під корпус лікарні планування будівлі з

коридорного типу на одну сторону замінено на коридорний з розташуванням приміщень на дві сторони, оздоблення інтер'єрів втрачено.

Територія фортеці розташована на пагорбі між річками Інгул та Сугоклея. Обмежена земляними валами у формі шестикутної зірки та ровами. В межах валів характер рельєфу рівнинний. За видами зелених насаджень територія являє собою парк, засаджений деревами листвяних порід та чагарниками.

Кандидат архітектури А.О. Ізотов

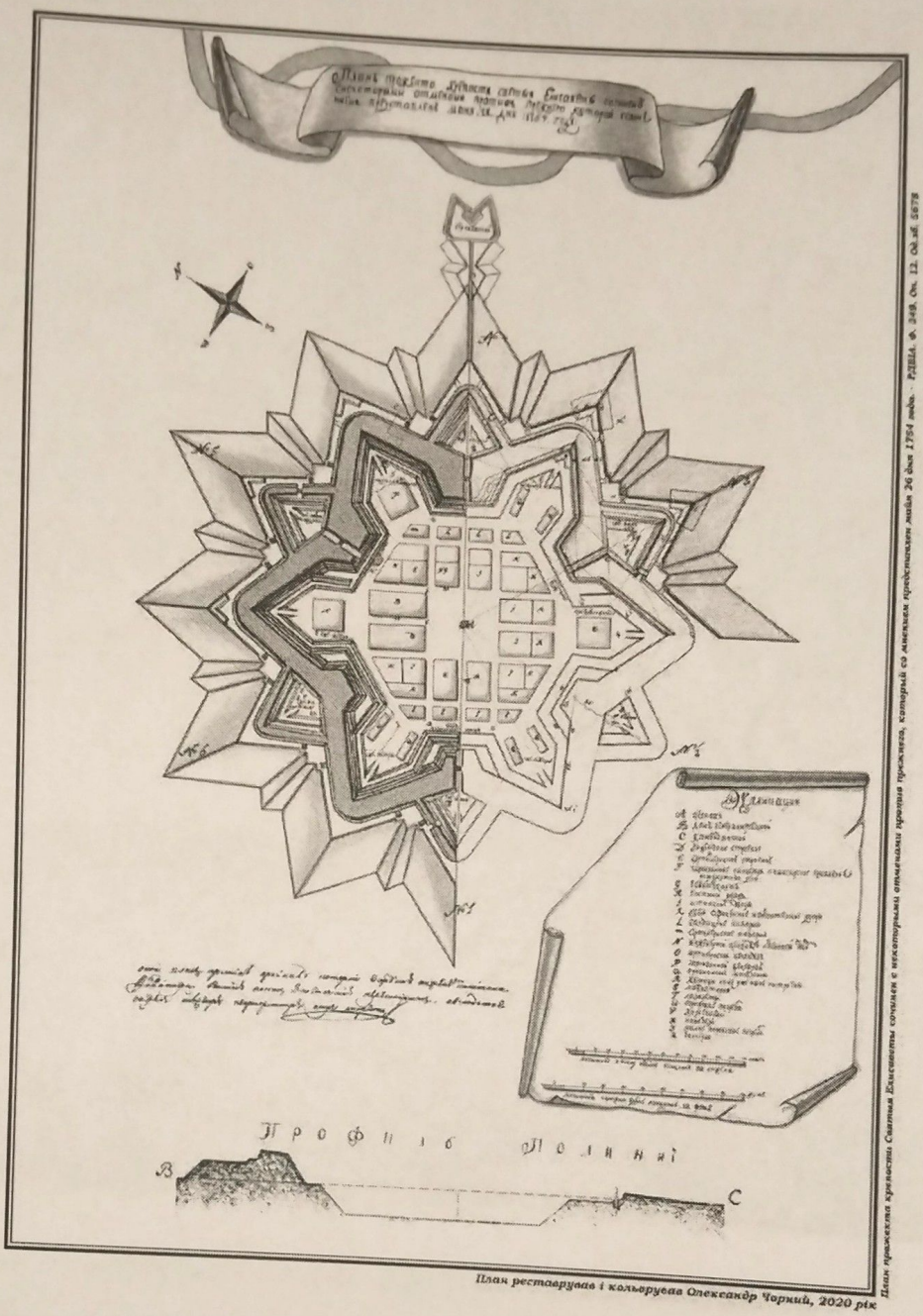
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. ДАКО, Фонд 78, Опис 2, Справа 804, Арк. 9.
2. Полонська – Василенко Н. Д. Історія України у двох томах. Т. 2. – К., 1995.
3. РДВІА, м. Москва. – Ф. 349 – Оп. 12. Спр. 5743. «План, фасады, прорезы выстроенных зданий в крепости Св. Елисаветы».
4. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., «Наукова думка», 1984.
5. Чорний О. План фортеці Святої Єлисавети від 26 травня 1754 року як джерело з історії твердині.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://shron1.chtyvo.org.ua/Chornyi_Oleksandr/Plan_fortetsi_sviatoi_Yelysavety_vid_26_travnia_1754_roku_iak_dzherelo_z_istorii_tverdyni.pdf?
6. Центральний державний історичний архів давніх актів (м. Київ). – Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. – Оп. 1. – Спр. 2158.
7. Якубова Т. «Архив крепости Св. Елизаветы» о русско-турецкой войне. 1787-1791 гг. и крепости Очаков (по материалам Института рукописей НБУВ) / Татьяна Якубова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2013. – С. 322-328.

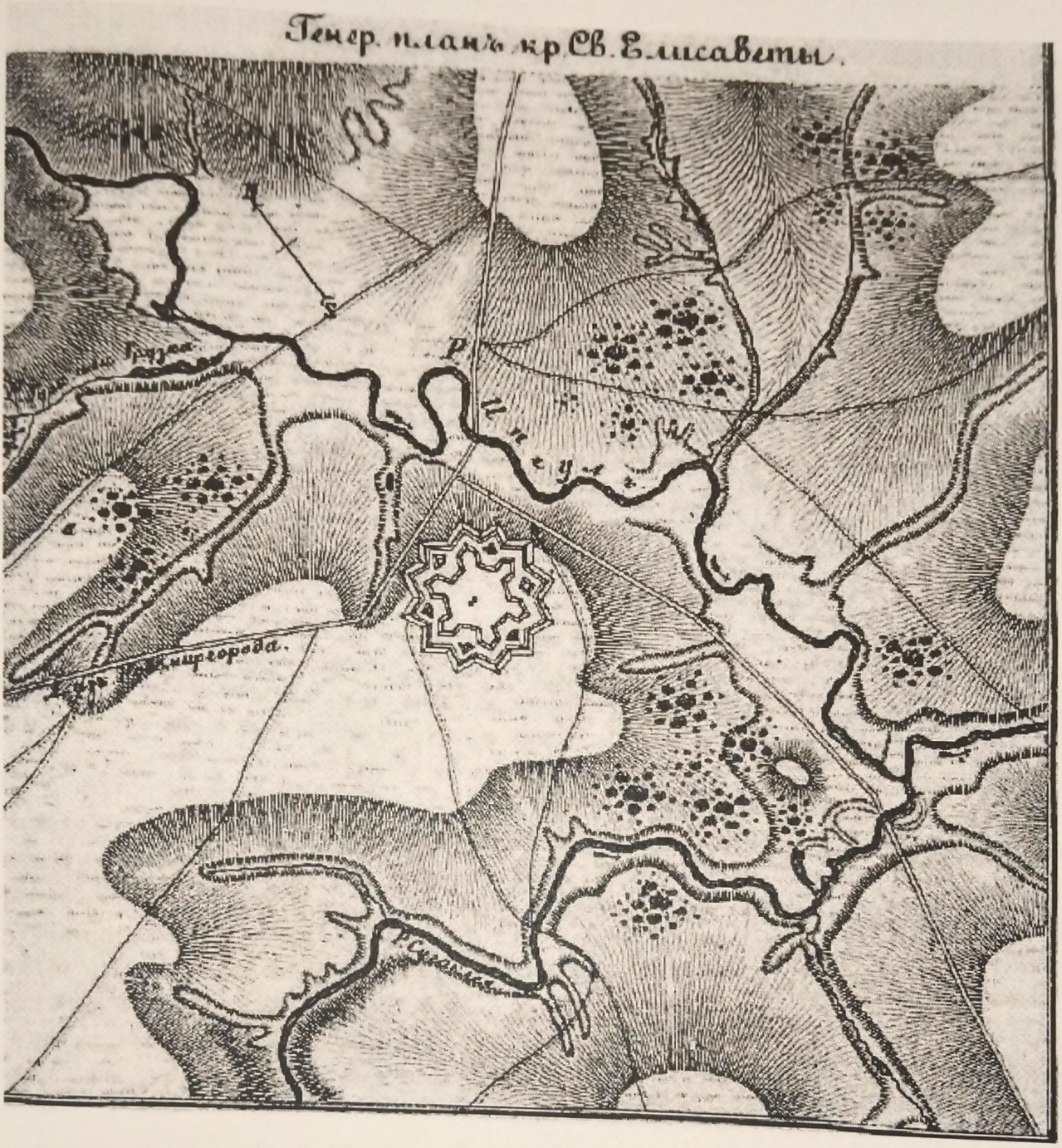
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. План фортеці Святої Єлисавети, поданий на розгляд Сенату 26.05.1754 року (реконструкція О. Чорного).
2. Генеральний план фортеці Святої Єлисавети.
3. Мапа м. Єлисаветграда, 1835 року.
4. План міста Єлисаветграда, затверджений 30 квітня 1839 року.
5. Орієнтовне розташування ділянки дослідження на мапі Шуберта, 1868 року.
6. Генеральний план лікарні, 1916 рік.
7. «Фасад и план каменного флигеля городской больницы в г. Елисаветграде, предлагаемый к капитальному исправлению» (Суч. «Штабний корпус»), 1842-1843 рр.

ІЛЮСТРАЦІЇ

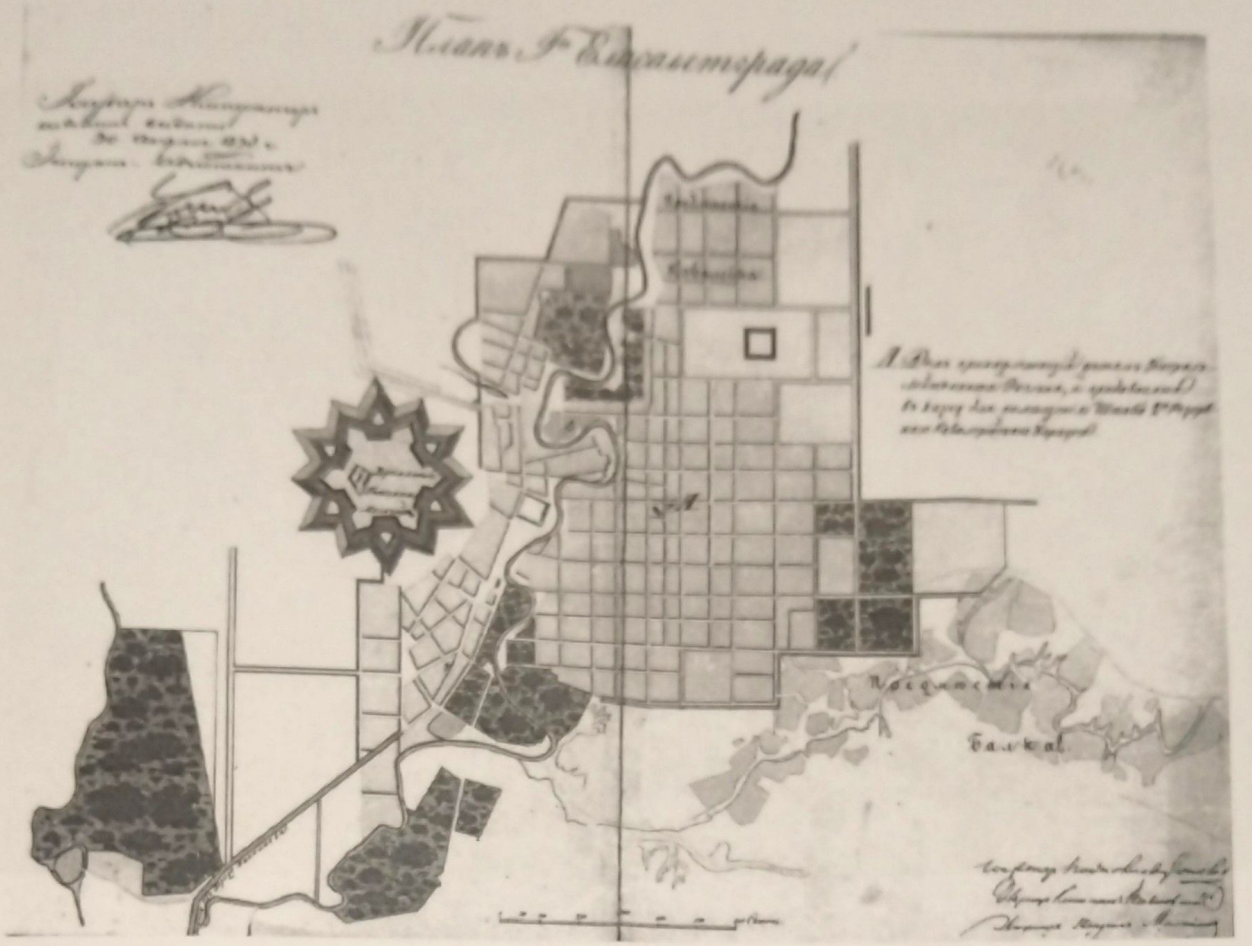
Іл. 1. План фортеці Святої Єлисавети, поданий на розгляд Сенату 26.05.1754 року (реконструкція О. Чорного)

Іл. 2. Генеральний план фортеці Святої Єлисавети

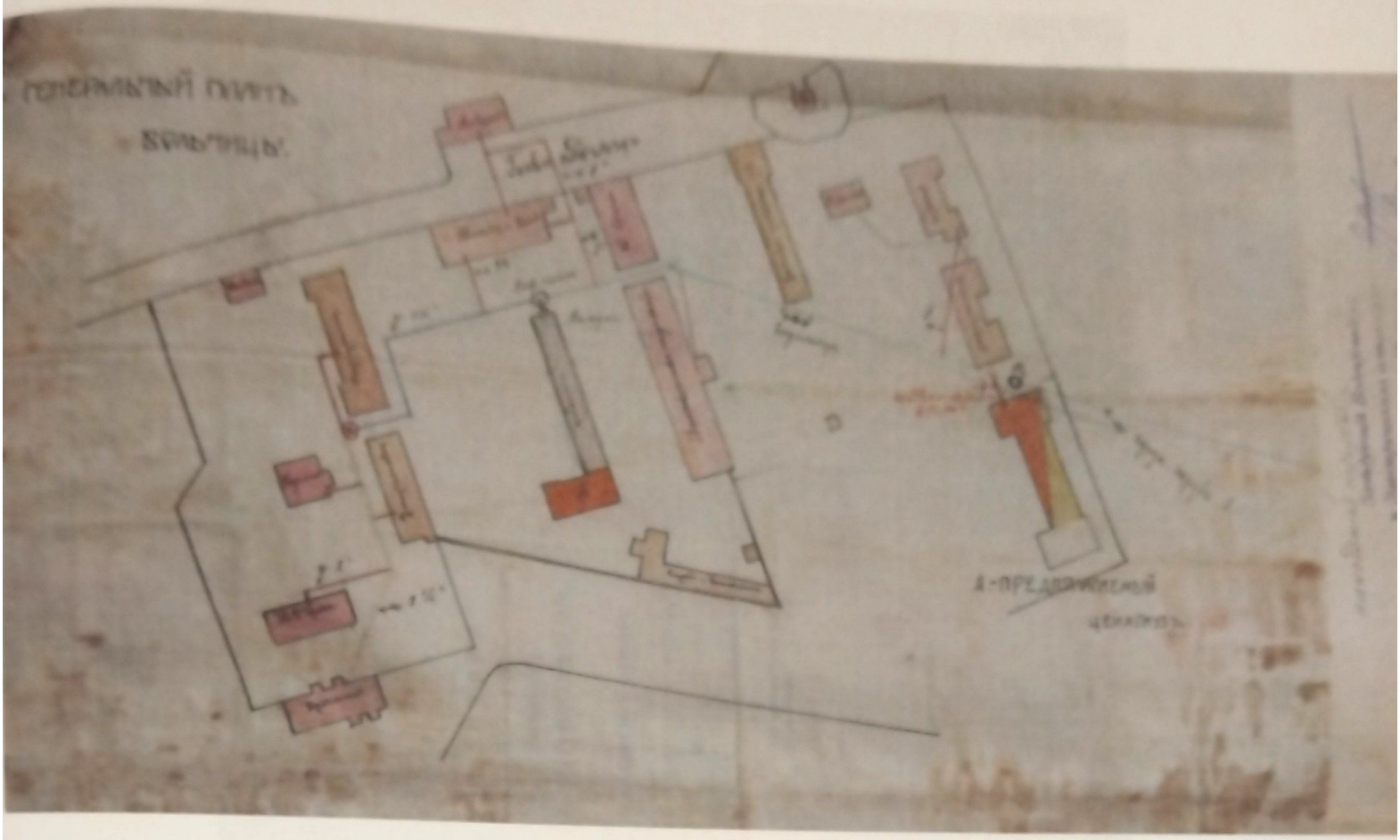
Іл. 3. Мапа м. Єлисаветграда, 1835 року

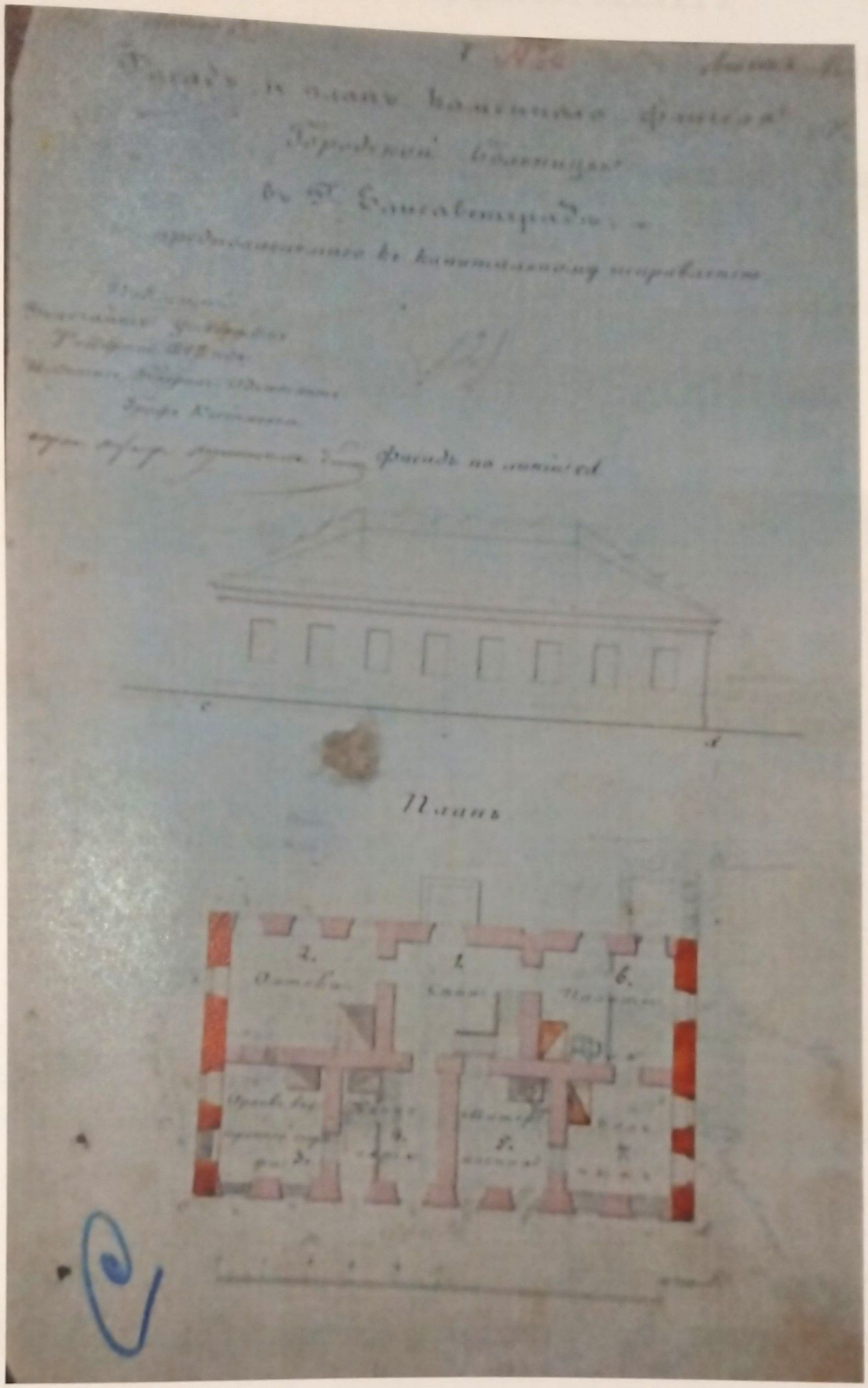
Іл. 4. План міста Єлисаветграда, затверджений 30 квітня 1839 року.

Іл. 5. Орієнтовне розташування ділянки дослідження на мапі Шуберта, 1868 року

Іл. 6. Генеральний план лікарні, 1916 рік[6]

Іл. 7. «Фасад и план каменного флигеля городской больницы в г. Елисаветграде, предлагаемый к капитальному исправлению» (Суч. «Штабний корпус»), 1842-1843 рр.